

TATAR TÜRKÇESİ AĞIZLARI: ŞİMDİKİ ZAMAN ORTAÇLARI-II

(-uçı,-üçü; -malı, -melî (-mallı, -mellî; -maklı, -meklî); -ışlı, -ışlî; -ışlık, -ışlık; -ulı, -ülî)

Ferit YUSUPOV*

ÖZ

Tatar ağızlarında kullanılmakta olan ortaçlar fiilin çekimsiz biçimleri sisteminde karmaşık ve orijinal kategorilerden sayılmaktadır. Bu kategorinin en önemli özelliği onun çok anlamlı ve çok görevsel olmasıdır. Ortaçların gördükleri işlevlerin çokluğu köklerinin çok anlamlı olmasındandır.

Tatar ağızlarındaki ortaçlar şahıs veya nesnenin iç özelliğini ve niteliğini açıklayan eylemi belirten fiil biçimleridir. Diğer Türk lehçelerindeki gibi Tatar ağızlarında da ortaçlar kendilerinde fiil ve sıfatın özelliklerini toplamıştır. Fiillerle ortaçlar ortak kökler ve eylem anlamı ile bağlanmıştır. Ortaçların olumsuz ve çatı biçimleri, yönetim ve zaman anlamları vardır. Edebî dildeki gibi Tatar ağızlarında kullanılmakta olan ortaçların zaman anlamları fiilin çekimli biçimlerinin zamanına bağlıdır. Aynı zamanda Tatar ağızlarındaki birçok ortaç biçimi için zaman anlamı birincil değildir. Onların anlamlarındaki zaman ortamı büyük ölçüde bu biçimlerin anlamında önemli yer tutan çeşitli modal özellikler vasıtasıyla zayıflar veya tamamiyle kaybolur. Ortaçlar, bazı ulaçlarla beraber gelip eylemin nasıl gerçekleştiğini belirtmek için kullanılırlar ya da bazı yardımcı fiillerle beraber kullanılıp çeşitli birleşik cümle örgütlerini meydana getirirler. Ama fiilin çekimli biçimlerinden farklı olarak ortaçların kip çatısı yoktur. Gerçi ortaçlar çekimli olmasalar da, onlar buna rağmen şahıslar ile bağlanırlar ve bu bağlantı ilk önce iyelik ekleri ve şahıs zamirleri vasıtasıyla gerçekleşir. Birçok ortacın temelinde şahıs ekleriyle çekilen bildirme kipi biçimleri meydana gelir. Ortaçların sıfat nitelikleri nesnenin dinamik ve statik özelliklerini ifade edebilmesinde ve belirten görevini görmelerinde belirir. Belirlediği ismin yerinde gelip, ortaçlar eylemin özelliğinden başka eylemi gerçekleştiren şahsı da belirtir ve ismin özelliklerini alırlar, yani onun hâl, iyelik ve sayı ulamları da vardır.

Anahtar Kelimeler: Çekimsiz fiil, ortaç, modal özellik, yardımcı fiil, iyelik ekleri, şahıs zamirleri, iyelik ve sayı ulamları.

THE TATAR DIALECT LANGUAGE: THE PRESENT PARTICIPLE FORMS-II

(-uçı,-üçü; -malı, -melî (-mallı, -mellî; -maklı, -meklî); -ışlı, -ışlî; -ışlık, -ışlık; -ulı, -ülî)

ABSTRACT

In the Tatar language participle represents verb-noun form indicating the action attributed to the person and to the subject as its internal attribute, quality, natural property.

In the dialects of the Tatar language as well as in the literary language and in other Turkic languages, participle combines the features of a verb and an adjective. Participle associated with verbs in terms of the commonality of the bases, the semantics of processuality of the action. Participle has negative and voice forms and retains control feature of a verb and tense. As in the literary language, tenses of participle forms in the dialects of the Tatar language is specified by the time of the action, which is designated by personal form of the verb. At the same time for many participle forms of the dialects of the Tatar language tense is not prevalent. Tense pattern of semantics is weakened or even neutralized by various modal and other characteristics, which are the main content in these forms. Combined with some adverbial participle forms, participle may serve to express the character of the action, and with some auxiliary verb forms constitutes various circumlocutory structures. But unlike the various forms of the verb, participle has no category of mood. Although participle is not conjugated, it somehow relates to the person primarily by affixes of belonging and personal pronouns. On the basis of many participle bases indicative forms are formed, they are conjugated using personal

* Kazan Federal Üniversitesi, Filoloji ve Sanat Enstitüsü, ferits@yandex.ru

affixes. Adjectival features of participle are manifested in the ability to express the meaning of dynamic or static feature of the object and in the ability to perform syntactic function of adjective.

Being used instead of defined noun, participle denotes not only an attribute of action, but also denotes the acting person and acquires the features of a noun, i.e. categories of case, belonging and the number (singular/plural form).

Keywords: Turkic languages, Tatar language, dialect attribute, participle, semantics processuality, action, participle forms, tense, adverbial participle forms, category of mood

Şimdiki Tatar edebî dilinde aşağıdaki şimdiki zaman ortaçları kullanılmaktadır: a) -uçı (-üçî): *kilüçî, kaytuçı, bilüçî*; b) -a *torgan* (*kile torgan, kayta torgan, bile torgan* “gelen”, “dönen”, “bilen”). Tatar Türkçesinin ağızlarında yukarıda gösterilen biçimlerden başka -*malı, -melî* (-*mallı, -mellî; -maklı, -meklî*); -*ışlı, -ışlı; -ışlık, -ışlık; -ulı, -ülî; -ğılık, -ğılık*; -*ğıday, -ğıday; -ğısız, -ğısız; -ırlık, -ırlık: -ırday, -ırdey; -uçan, -üçen; -akay, -ekey* ortaçları da kullanılır.

-uçı biçimi

-uçı ortacı Tatar Türkçesinin ağızlarında seyrek kullanılan biçimdir. Bazı ağızlarda onun yerine -a *torgan* ve -ası biçimleri kullanılır. Buna rağmen -uçı ortacı Tatar Türkçesinin ağızlar sistemindeki öz biçimlerden biri sayılır ve bütün ağızlarda da kullanılır. Sibiryaya Tatar ağızlarında ve Mişer diyalektinin ts'laştıran ağızlarında -uçı ortacının -utsı türü kullanılır. Ağızlarda -uçı ortacı edebî dildeki gibi canlı isimlerin, çoğunlukla insanın belirten olarak görev görmekte, insanın işini, mesleğini açıklamak için kullanılmakta ve özne veya nesnenin sabit özelliğini belirtmektedir: *Sıyır sawuçı qızlar herkün irtengî bişte işke kiteler* “İnek sağıcı kızlar her gün sabah saat beşte işe giderler”; *Üy işlewçî ostalarını niçe meretebe aşatasıñ?* “Ev yapan ustalara kaç defa yemek yediriyorsun?”; *Tugızda uquçı qızımın qızı bilen qunam, üzim gñne qunarğa qurqam* “Dokuzuncu sınıfta okuyan kızımın kızıyla gecelerim, tek başıma geceleme korkarım” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Karawtsı kişñ bulmasa, bir üzñge bik kıyın* “Sana bakan birisi olmasa, tek başına çok zordur”; *Awılda Kor'en ukuçı kartlar da kalmadı* “Köyde Kur'an okuyan ihtiyarlar da kalmadı” (Mişer şivesi, Çüpreli ağızı).

-ıp ulacından sonra kullanıldığı zaman -uçı ortacı belirten görevinde gelip eylem geçişinin bazı ilâve nüanslarını, çoğunlukla eylemi konuşma sırasında veya eylemi genellikle ve devamlı olarak yapan insanın adını belirtmektedir: *Su alıp qaytuçı hatın Helimenñ kilññ buğay?* “Galiba, su taşıyan kadın Helime'nin gelini olmalı?” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı); *Biznikiler bit Qazanğa cırñp toruçı, alar artınnan gına birirmñ* “Bizimkiler daima Kazana gidiyorlar ya, onlarla gönderirim” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Sıyır dciteklep baruçı kişñ dcitken de atken, aziy sin kaa barasın?* “İneği sürüp götüren adamın arkasından yetişmiş ve sormuş: “Ağabey, sen nereye gidiyorsun?” (Mişer şivesi, Çistay ağızı).

Tatar Türkçesi ağızlarında -uçı ortacı sık sık belirtilen kelime olmadan kullanılmaktadır. Bu durumda o hâl, çoğul, iyelik eklerini alır, cümlede özne, nesne ve hâl görevlerini görür. Bundan dolayı -uçı ortacı pek çok durumda isim cinsine geçmiştir: *ukıtuçı* “öğretmen”, *maşına yürtüçü* “soför”, *satuçı* “tezgâhtar” vs. İsimleşen biçimlerin anlamlarına gereklilik nüansı da katılabilir. Bu genellikle Orta (Kazan Tatarları) diyalektin Glazov, Minzele ve Kazan ardı ağızları için hastır: *Bılar işke baruçı, cıklasınnar indñ, uyatmayık* “Bunlar işe gideceklerdir, haydi uyusunlar, uyandırmayalım” (Orta şive, Glazov ağızı); *Qazanğa baruçılarnı parauliniyege deşeler* “Kazana gidecek olanları idareye çağırıyorlar” (Orta şive, Kazan ardı ağızı).

Orta diyalektin bazı ağızlarında (meselâ, Glazov ve Nokrat ağızlarında) isimleşmiş *-uçı* ortacı belirten vasıflarını da korumuş isim ve ortaç arasındaki bir biçim olarak görev görmektedir. Buna rağmen o nesnenin sabit özelliğini, vasfını belirtmekte ve zarf olan kelimeler ile birlikte kullanılmaktadır: *Bu bik işlewçï, tik tormay* “Bu çok çalışkan birisidir, işsiz durmaz” (Orta şive, Glazov ağızı); *Min bik süyleşüçï, minnen bïr kitap çığar indï* “Ben çok konuşan birisiyim, söylediklerimden bir kitap yazılabilir”; *Tüben awulga barsan, Adilelerde munça inersin, alar kişni yaman karawçılar* “Tüben köyüne gidersen, Adilelerin hamamında yıkanırısın, onlar çok misafirperverdirler”; *Sin anğa karama, caylap kına aşa, ul kızı aşawçı* “Ona bakma, rahat rahat ye, o çabuk yer” (Orta şive, Karinsk ağızı); *Sin kiş arasında yürüçï kişï, sinğa saq bulırğa kirek* “Sen her zaman halk arasında dolaşırsın, dikkatli olman gerek” (Orta şive, Krasnoufimsk ağızı).

-uçı ortacı belirten ve isim anlamlarından başka cümlede yüklem olarak da kullanılabilir. Orta diyalektin İçkin, Krasnoufimsk ağızlarında bu biçim yüklem vazifesini gördüğü zaman sık sık şahıs eklerini alır: *Min uquçımın “Ben öğreniyim”; Biz mal qarawçıbiz “Biz hayvan yetiştiriciyiz”* vs.

Baraba ağızında *-uçı* ortacı bildirme kipinin zaman dışı veya mutad eylemi belirten şimdiki zaman biçimine temel olarak kullanılır. Bu eylem öznenin hiçbir zamana ait olmayan, devamlı ve alışkanlık hâline gelmiş vasfı olarak anlaşılır. O birinci grup şahıs ekleriyle çekilir. Ama Baraba ağızında *-uçı* şimdiki zaman biçiminin kullanımı sınırlıdır. Olumsuz şekli *-ma, -me* ekleri yardımıyla oluşmaktadır: *Min palıqnı ken yaratutsımın* “Ben balığı çok severim”; *Sin irten torutsımısın?* “Sen sabah erken kalkar mısın?”; *Pïs anta pïtsenge yürütsibïs* “Biz genellikle oraya ot biçimine gideriz”; *Alar monda yeşemewtsï, pïsnïñ isturiynï pïlmewtsï* “Onlar burada yaşamazlar, bizim tarihimizi bilmezler”.

Kazan ardı ağızlarında *-uçı* ortacı gramer özellikleri bakımından bildirme kipinin *-a* şimdiki zaman biçimine eş anlamlı biçim olarak kullanılır. Bazı durumlarda onun anlamına belli belirsiz şekilde gereklilik ve zorunluluk nüansları da katılır: *Uramda utırdıq, qartlar qızıq heller süyleyler, küngillï, mïn tıñlap toruçı* “Sokakta oturduk, ihtiyarlar çok enteresan şeyler hakkında söylüyorlar, çok ilginç, ben dinliyorum” (Orta şive, Minzele ağızı); *Bötön kiş qım-qırıs işli, e bu cil quwıp cörüçï* “Herkes gayretle çalışır, oysa bu avare avare dolaşır” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Biz öyde iden cuwabız, Gölnoz sötke bara, Feride mïnder kipterüçï* “Biz evde döşemeyi yıkıyoruz, Gölnoz süte gidiyor, Feride yastıkları kurutacak”; *Bügin öyde Gölnoz tertip yasawçı* “Bugün evi Gölnoz temizlemeli”; *Esfeniye, sin bereñgï aşawçımı?* “Esfeniye, sen patates yer misin?” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı).

Sibirya Tatarlarının Baraba ağızında *-utsı* biçimi *itï* fiili ile birlikte geçmiş zamanın geçmişte devamlı şekilde ve defalarca gerçekleşen eylemi belirten birleşik biçimini meydana getirir. Çekimi ikinci grup şahıs ekleri yardımıyla gerçekleşir: *Min pitse almas poron urmanta işlewtsï itim* “Evleninceye kadar ormanda çalışıyordum”; *Suğış paşlanmas poron Qasanğa yürütsï itik* “Savaş başlayıncaya kadar sık sık Kazan’a gidiyorduk”. Bununla Baraba ağızı komşu Kazak Türkçesine çok benzer. Orada da *-uşı (-şı)* biçimi yukarıda gösterilen anlamı belirten geçmiş zaman biçimini meydana getirir.

Tobol-İrtiş diyalektinin Tevriz ağızında *-uçı* biçimi *pul (bul)* “bulunmak” yardımcı fiiliyle beraber gelip çeşitli birleşik biçimleri meydana getirir:

a) Olumsuz şekildeki *pul-* fiiliyle beraber gelip edebî dildeki *-ası bulma* biçiminin anlamıyla aynı olan eylemin kesinlikle yasaklanmasını belirtir: *Palıh posolğan, anı aşawçı pulmañ* “Balık bozulmuş, sakın onu yemeyin”; *Sin pıçaqnı aluçı pulman* “Sakın bıçağı alma”; *Alar isirik, alar yanğa baruçı bulman* “Onlar sarhoş, sakın, onların yanına varma”; *Östeldegï aqçağa tiyüçï bulma* “Sakın, masadaki paralara dokunma”; *Minïñ*

yırge kertüşke utırtuçı pulman “Sakın benim arsama patates ekmeyin”; *Piktimır, sin kömör puyı çuça totuçı pulmañ?!* “Piktimır, sen ömrün boyunca domuz mu besleyeceksin?!”

Orta (Kazan Tatarları) diyalektin Kama kıyısı ağzında *-uçı* biçiminin *idı* yardımcı fiiliyle birlikte gelip bazı olaylar dolayısıyla geçmişte gerçekleşmeyen eylemi belirtmesi kaydedildi. Belirtilen anlama gereklilik nüansı da katılmaktadır. Bu biçim, *idı* yardımcı fiiline getirilen ikinci grup şahıs ekleri yardımıyla çekilir:

min baruçı idım	bız baruçı idık
sin baruçı idıñ	sız baruçı idıgız
ul baruçı idı	alar baruçı idiler

Örnekler: *Qunaqlar kilıp kirmese, iden buyawçı idım* “Misafirler gelmeseydi, döşemeyi badanalayacaktım”; *Sin şaltıratmasañ awılğa qaytıp kitüçi idım* “Telefon etmeseydin köye gidecektim”; *Min bit kibitke qaymaçqa çığuçı idım* “Mağazaya kaymak almaya çıkacaktım”; *Abıyıñ qaytıp kirmese, bız Qazanğa kitüçi idık* “Ağabeyin dönmeseydi, Kazan’a gidecektik”; *Büğın sız sarıq suyuçı tügilmı idıgız?* “Bugün siz koyun kesecek değil miydiniz?” *Gölnaz apan büğın öyde qaluçı idı* “Ablan Gülnaz bugün evde kalacaktı”;

b) *pulğan* fiiliyle birlikte gelip insanın geçmişte ne ile uğraştığını belirtir: *Monta ta qalıqlar pırsı men pırsı şuğışıp torutsı pulğan* “Burada da halklar birbiriyle savaşmışlar”; *Ewel samanta pısnıkı pabaylar aulautsı pulğan* “Eskiden babalarımız avcı olmuşlardır”.

Tatar ağızlarından başka bildirme kipinin *-utsı (-uçu)* köklü biçimlerinin kullanılış alanları diğer Türk lehçelerine yayılmıştır. Zaman dışı, devamlı, mutad şekilde defalarca tekrarlanan eylemi belirten *-utsı* biçimi ve geçmişte defalarca tekrarlanan eylemi belirten *-uçu idı* biçimi Karaçay-Balkar Türkçesinde mevcuttur Benzer biçim (*-uuçu, -uçu*) Kırgız Türkçesinde şahıs ekleriyle çekilir ve geçmişteki (Urusbiyev 1963: 162-163) eylemin sürekliliğini belirtir ya da *elı* yardımcı fiiliyle birlikte gelip çoktan geçmiş zamanın birleşik biçimini meydana getirir (Oruzbayeva 1955: 36). *-uçı, -uşı* biçimi geçmiş zaman göstergesi olarak Türkmen Türkçesinin ağızlarında da kullanılır (Gadjiyeva 1975:210).

Kazak Türkçesinde *-uşı* biçimi ortaç olarak tanınmaktadır. Kazak dilcilerine göre *-uşı* ortacı şivelerdeki gibi fiil özelliklerini kaybederek yavaş yavaş Kazak Türkçesinin meslek anlamını belirten fiil kökenli isimler sınıfına geçiyor. Bundan başka Kazak Türkçesinde *-uşı* biçimi *idı* yardımcı fiiliyle birlikte gelip geçmiş zamanın birleşik biçimini meydana getirir (SKY: 324).

-uçı ortacı genellikle Kıpçak lehçelerinde: Kazak, Kırgız, Karaçay-Balkar, Başkurt ve yine Özbek, Azeri, Türk lehçelerinde kullanılır. Eski Uygur ve Doğu Türkistan anıtlarında (Kondratyev 1970: 97-98), şimdiki Uygur (Nadjip 1960: 16), Salar (Tenişev 1976: 16), Sarı Uygur (Tenişev 1976: 110) lehçelerinde o *-guçı* biçiminde tanınmaktadır. Diğer Türk lehçelerindeki gibi Tatar Türkçesi ağızlarında da *-uçı* biçimi fiil özelliklerini kaybedip şahsın devamlı özelliğini veya insanın mesleğini belirten isimler sınıfına geçmektedir.

***

-uçı ortacı Tatar Türkçesinin şiveler sisteminin kullanılması zorunlu olan öz biçimidir ve böylece onun çekirdek kısmında yer alır. Belirten görevinde o geniş topraklara yayılmış olan bütün ağızlarda da kullanılır. Ama *-uçı* ortacının şimdiki zamanın özel biçimini oluşturma özelliği sadece Baraba şivesine hastır. Burada o fiil çekimi sisteminde yer alır. Demek ki Tatar şiveleri sisteminde bu özelliğin yayılış alanı

çok dardır. Orta diyalektin bazı ağızlarında kaydedilen bu özellik ortacın fiilin çekimli biçimlerine geçme sürecini yansıtmaktadır. Burada *-uçı* biçimi şahıs zamirleri yardımıyla çekilişin analitik tipini meydana getirebilir. *-uçı* köklü birleşik biçimler çok dar yayılış alanına sahiptirler ve sadece Tobol-İrtiş diyalektinin belirli ağızlarında mevcuttur. Tatar şiveleri dışında *-uçı* ortacı yardımıyla meydana gelmiş olan bildirme kipi biçimlerinin yayılış alanı olarak Karaçay-Balkar, Kırgız, Kazak Türkçelerini ve Türkmen, Özbek Türkçelerinin bazı şivelerini göstermek mümkündür. Bize göre buralarda bu çeşit biçimler Kıpçak Türkçelerinin etkisi sonucunda meydana gelmişlerdir.

-malı, -mallı, -maklı biçimleri

Orta Kazan Tatarları şivesi diğer ağızlardan ve edebî dilden *-malı* (*-mallı*, *-maqlı*) şimdiki zaman ortacının kullanılmasıyla ayrılmaktadır. Bu özellik Dağ tarafı, Minzele, Böri ağızları, Kama önü Kreşin Tatarları ağızları için hastır. Kazan ardı ağızlarında o belirten işlevinde kullanılmasına rağmen eski biçim sayılır. Topladığımız malzemelerde Kazan ardı ağızlarında *-malı* biçimi sadece *iskitmeli*, *şakktmalı* “acaip” gibi değişmez ifadelerde kaydedildi. Minzele ağzında bu biçim Başkurdistan’ın batı bölgelerindeki gibi *tügil* “değil” kelimesi ile birlikte kullanılan *-maklı* biçimi ile birlikte kullanılır. Gözlemlerimize göre *-maklı* biçiminin kullanılış alanı Vyatka nehri ardında başlar, Tataristan’ın Alabuga, Egirci ilçelerini kapsar ve Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları yanında biter. Burada onun yerini *-malı* biçimi alır. Orta diyalektin ve komşu Çuvaş Türkçesinin kuvvetli etkisi altında oluşmuş Melki (Hristiyan Tatarları) ağzında bu ortaç *-mallı* şeklinde kullanılır.

-malı (*-mallı*) biçiminin yayılış alanının merkezi olarak Tataristan Cumhuriyetindeki İdil nehrinin sağ kıyısında yayılmış olan Nurlat-Kaybiç ağızı sayılmalıdır.

Ama *-malı* ortacının oldukça geniş kullanılış alanına sahip olmasına rağmen, bu biçim Tatar Türkçesi şiveleri sisteminde öz ve kuvvetli bir biçim değildir. Orta şive sistemi sınırında bile o kullanılması zorunlu olmayan unsurların biri sayılır. Aynı zamanda *-malı* (*-mallı*, *-maklı*) biçimi bu diyalektin onu başka şivelere ayıran bir özelliğidir.

Araştırmalara (Burganova 1955: 51-52) ve gözlemlerimize göre *-malı* (*-mallı*, *-maklı*) biçimi çok anlamlı ve çok işlevsel bir biçimdir. Belirten işlevinde kullanılırken o cümlede belirten, yüklem, ara sıra tümleç vazifelerini yerine getirir.

-malı ortacı öznenin eyleme bağlı olan özelliğini, onun potansiyel olanaklarını belirtir: *Piçen çapmalı maşına kilgen* “Ot biçen makine gelmiş”; *Öyden kımeli munça bik unğğyly bula* “Evden girilecek hamam çok iyidir”; *Atlap çıqmalı çoqır bar anda* “Orada üzerinden geçilecek çukur var”; *Bülınmeli ey salqın bula* “Bölmeli ev soğuk olur” (Orta şive, Minzele ağız).

Yüklem işlevinde *-malı* (*-mallı*, *-maklı*) biçimi nesne veya şahsın görevini, onun belirli bir iş-eylemi yapmaya yararlı olmasını belirtir: *Öyigiz munça çabınmalı* “Eviniz hamam gibi”; *Ul tustiğan su almalı* “O maşrapa su almak içindir” (Orta şive, Dağ tarafı ağız).

Kaide olarak, olumsuz biçim *tügil* “değil” kelimesi yardımıyla meydana gelir ve eylemin mümkün olmadığını veya nesnenin, şahsın işe yaramaz olduğunu belirtir: *Uramnan bir de cörmeli tügil* “Sokaktan geçmek hiç mümkün değil”; *Sanap qına birtirmeli tügil* “Saymak mümkün değil” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Söyleşmekli gıne tügil, kişî işanmas* “Konuşmaktan bile utanılır, insan inanmaz”; *Bu tereze bir de açılmalı tügil* “Bu pencere hiç açılmaz” (Orta şive, Minzele ağız).

Bazı ağızlarda (Nurlat-Kaybiç, Başkurdistan'ın batı bölgeleri) *-malı (-mallı, -maklı)* biçimi genel, devamlı ve konuşma sırasına bağlı olmayan eylemi belirtiyor. Ama bu anlamda *-malı* biçimi seyrek kullanılır: *Aqça digen nerse bik tiz bitmeli* "Para genellikle çok çabuk bitiyor" (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Qayın utını bilen yaqmasan, salqın bulmalı* "Akağaç odunuyla yakmasan, soğuk olur" (Orta şive, Minzele ağız).

Başkurdistan'ın batı kısmındaki bazı ağızlarda büyüklerin konuşmasında *-malı* biçiminin geçmiş zaman anlamında kullanılması kaydedildi: *Biz indî piçen çabıp bittirmeli* "Biz ot biçmeyi bitirdik artık"; *Aş elle qaçan pişmeli, siz cuk ta cuk* "Çorba çoktan beri pişti, siz hâlâ yoksunuz".

Dağ tarafı ağızlarında *-malı (-mallı)* biçimi eylemin yapılması ile ilgili olan emir, rica, istek anlamlarını da ifade edebilir: *Qızım, su ağızıp kilmeli* "Kızım, su getirsene"; *Çileklerni çayqamalı el* "Kovaları hafif hafif yıkayayım" (Orta şive, Dağ tarafı ağız).

Bundan başka, birçok ağızda *-malı* biçimi amaç anlamını ifade eder ve mastar vazifesini yerine getirir (bunun hakkında "Mastar" bölümüne bakınız).

iken "imiş" kelimesi ile beraber kullanıldığı zaman bu biçim nesne veya biçimin eylem ile ilgili özelliğın olmasını belirtir: *Sulari krannan ğına borıp almalı iken* "Su musluğu açarak alınıyormuş"; *Külmegi töymelenmi ğine kimeli iken* "Gömleği düğmelemeden giyiliyormuş" (Orta şive, Minzele ağız).

-malı (-mallı, -maklı) ortacı temelinde birleşik biçimler meydana gelir:

a) *-malı (-mallı, -maklı) bula (bulmıy), buldı, bulmadı* biçimleri eylemin gerçekleşebileceğini veya gerçekleşmeyeceğini, bazen onu gerçekleştirme zarureti belirtirler: *Alarğa barsaŋ, qunıp qalmalı* "Onlara gitsen, geclemek zorunda kalacaksın" (Orta şive, Minzele ağız); *Caŋgır bulsa, maşına cörmeli bulmıy* "Yağmur yağsa, araba geçemez" (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Anıŋ qılanmışların çıdap tormaqlı bulmadı* "Onun zırzoplukları dayanılmaz oldu"; *Monıŋ zapas çastın almaştırıp quymaqlı buldı* "Bunun yedek parçası değiştirilmeliydi" (Orta şive, Minzele ağız);

b) *-malı (-mallı, -maklı) bulmasın* biçimi subjektif izin veya yasak ve sakındırmayı ifade eder: *Eybırlerıŋni cıyıp quy, İzlep cörmeli bulmasın* "Sonra aramamak için eşyalarını topla"; *Uylap işle, ükınmeli bulmasın* "Sonra pişman olmamak için iyice düşünerek yap"; *İki tapqır işlenmeli bulmasın* "Sakın, tekrar yapmak zorunda kalmayalım" (Orta şive, Minzele ağız);

c) *-malı (-mallı, -maklı) bulğan* biçimi geçmişte devamlı olarak gerçekleşen, gereklilik ve zorunluluk anlamını taşıyan eylemi ifade eder: *Başta Alabuğada ğına işlemeli bulğan* "Önceden sadece Alabuğa'da çalışmaya karar vermişler" (Orta şive, Minzele ağız); *İlik Qazanğa at bilen ğine yörmeli bulğan* "Eskiden Kazan'a sadece atlarla gidilmiş" (Orta şive, Kama önü ağız).

-malı (-mallı, -maklı) ortacı seyrek isimleşir. O sadece *-ı* hâli biçiminde eylemin nesnesi anlamında kaydedilmiştir: *Min işlemelini sin işlemeli buldı indî* "Benim yapacağımı sen yaptın" (Orta şive, Dağ tarafı ağız) (Burganova 1955: 51).

Yukarıda anılan Tatar ağızlarından başka *-malı* ortacının yayılış alanı komşu Çuvaş Türkçesini de kapsar ve böylece aralıksız dil bölgesini meydana getirir. Çuvaş Türkçesinde bu biçim genellikle gelecekte gerçekleşecek olan iş-eylem anlamında kullanılır (MGÇY 1957: 227-229). *-malı* biçiminin yayılış alanı Başkurt Türkçesinin bazı ağızlarını da kapsar (İşbulatov 1976: 118).

-malı ortacı Oğuz lehçeleri için özgü olan özelliklerin biridir. Çeşitli anlamlarda bu biçim Azericede (ortaç ve gereklilik kipi) (Ragimov 1966: 32-33), Türkiye Türkçesinde (Kononov 1956: 244-245), Türkmencede (Azimov 1966: 101), Gagauzcada

(Pokrovskaya 1966: 214-215), Kırım Tatarcasında (gereklilik kipi anlamında) (Sevortyan 1966: 247) kullanılır. Azericede *-malı* biçimi gereklik kipini meydana getirir ve fiil çekimi çevresine girer: gelmeliyim “gelmeliyim”, gelmelisen “gelmelisin”, gelmelidir “gelmelidir” (GAY 1971: 119). Azerbaycan Türkçesi anıtlarında *-malı* biçimi şahıs ekleri olmadan da kaydedilmiştir. Bu durumda o bütün şahıslara da aynı derecede ait olan eylemi ifade eder, gereklik anlamına tavsiye ve çağırış nüansları katılır (Ragimov 1966: 32-33). Onun Türk lehçelerinin başka gruplarında kullanılması Oğuz lehçeleri etkisinin sonucu olarak anlatılır (Kaydarov 1966: 307).

Bazı araştırmacılar *-malı* biçiminin Orta diyalektin bazı ağızlarında, özellikle Nurlat-Kaybiç ağızında yaşayışını komşu Çuvaş Türkçesi etkisinin sonucu olarak anlatırlar (Burganova 1955: 52). L. T. Mahmutova *-malı* biçimini genel Bulgar Türkçesinden gelir diye anlatır (Mahmutova 1969: 66-67). M. Ş. Ragimov, Nurlat-Kaybiç ağızında bu biçim anlamının difüzyonluluğunun eski özelliklerinin korunması ile ilgili olduğunu öne sürüyor (Ragimov 1966: 32-33). L. Ş. Arslanov bu biçimin Tatar Türkçesinin başka ağızlarında da yaşayış olgusuna dayanarak, onu Çuvaş Türkçesi etkisinin sonucu olarak anlatmanın inandırıcı olmadığını öne sürüyor ve L. T. Mahmutova ile M. Ş. Ragimov’un fikirlerini destekliyor (Arslanov 1966: 6-7). Biz de *-malı* biçimi çeşitli Tatar ağızlarında genel Türk çağına ait olan eski özelliğin (Gadjyeva 1973: 59) korunması sonucunda kullanılır diye sayıyoruz. Bizi, bu fikre onun çeşitli anlamlarda çeşitli Türk lehçelerinde ve anıtlarında kullanılması itiyor (Ragimov 1966: 84). Bundan başka Tatar ağızlarındaki *-malı* biçiminin anlamı Çuvaşça Türkçesindeki göre daha geniştir. Ama bu biçimin Çuvaş Türkçesinde bulunması onun Tatar Türkçesinin Dağ tarafı ağızlarında da korunmasına neden olmuştur.

-malı (-mallı, -maklı) biçiminin kökenine gelince burada birbirine benzer aşağıdaki hipotezler mevcuttur. L. Celey *-malı* eki *-mak* isim-fiil ekiyle *-lı* iyelik ekinden meydana gelmiş diye sayıyor (Zalyaletdinov 1952: 21). Bunu Minzele ağızında *-malı* biçimi ile birlikte *-maklı* biçiminin de kullanılması da kanıtlar. N. Z. Gadjyeva *-malı* biçimini *-ma* fiil ismi ve *-lı* yapım eklerinden çıkarıyor (Gadjyeva 1973: 53). Eğer *-ma* isim-fiili *-mak* isim-fiilinin kısaltılmış biçimiyse, *-mak + -lı > -ma + -lı*. L. Celey’e göre *-mallı* biçimi Çuvaşçadaki *-miş* biçiminden gelir (Çuvaşçadaki *ş* sesi Tatarcada *l* sesine geçer): *-miş > -mal + -lı* (Zalyaletdinov 1952: 24). Bu hipotezi yine *-mallı* biçiminin sadece Çuvaş Türkçesinin etkisi altında oluşmuş Melki Kreşinlerinin (Hristiyan Tatarları) ağızında kullanılması da kanıtlar.

***

-malı (-mallı, -maklı) ortacı sadece Orta diyalektin bazı ağızları için hastır ve belirli bir kullanılış alanına sahiptir. Tatar şiveleri sisteminde bu alanın merkezi olarak Nurlat-Kaybiç ağızı sayılmalıdır. Sonra o çeşitli titreşim alanlarını meydana getirerek ve Başkurt Türkçesinin bazı ağızlarını kapsayıp doğuya geçer. Bu bakımdan İdil nehrinin sağ kıyısında yayılmış olan Tatar ağızları komşu Çuvaş Türkçesi ile aralıksız dil sahasını teşkil ederler. Orta İdil bölgesinin dışında *-malı* biçimi Oğuz lehçelerinde kullanılır. Bu biçimin Türk lehçelerinin diğer gruplarında kullanılması Oğuz lehçelerinin etkisi olarak anlatılabilir.

-uçan biçimi

Orta (Kazan Tatarları) diyalektin Minzele, Böri ağızlarında, Başkurdistan’ın batı bölgelerindeki ağızlarda aktif şekilde *-u, -ü* isim-fiilinden ve *-çan* ekinden oluşmuş olan *-uçan* ortacı kullanılır: *baruçan* “yayan yürümeye alışmış olan birisi”, *borçılıuçan* “üzülmeye alışmış olan birisi”, *bilüçen* “bilen birisi” vs. Tatar edebî dilinde *-çan, -çen* eki isimlerden istidat, alışkanlık, benzemeyi ifade eden isim-fiilleri ve niteleme sıfatlarını meydana getirir. Mesela, *hâlıkçan* “millî”, *tormışçan* “hayati”, *şayartuçan* “şakacı” vs. Bu

biçim belirli bir derecede Orta diyalektin başka ağızlarında da kullanılır, özellikle Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında. Ama *-uçan* ortacının yayılış alanı Orta diyalektin yayılış sınırlarının dışına çıkmaz. Orta diyalektin bütün ağızlarında da kullanılmamasına rağmen, bu biçim Orta (Kazan Tatarları) diyalektin tasnifi özelliklerinden biridir ve bu özelliğiyle Orta diyalekt Tatar Türkçesinin diğer ağızlarından ayrılabilir. *-uçan* biçiminin asıl anlamı, yani iş-eylemi şahsın değişmez niteliği, istidadı olarak ifade etmesi onu ortaçlar bölümünde incelemeye sebep oldu.

Belirten işlevinde *-uçan* ortacı cansız nesnelere belirten olarak vazife görmektedir. O, onların belirli bir iş-eylemi gerçekleştirme istidadını ifade eder: *Min bik te yuqqa-barğa qayğıruçan kişî* “Ben ufak-tefek şeylere üzülen birisiyim”; *Bizniķi kişige qarşı eytüçen bala tügîl* “Çocuğumuz başka insanlarla ağız kavgası yapan birisi değil” (Orta şive, Dağ tarafı ağız).

Belirten işlevinde *-uçan* biçimine seyrek rastlanır, genellikle o, yüklem olarak vazife görür. Bu biçim tamamen fiil çekimi çevresine girmemiştir. Şahıs anlamı şahıs zamirleri yardımıyla ifade edilir: *Min yeşli yetim qaldım, şunıñ öçön min cılawçan* “Ben erken yetim kaldım, bundan dolayı ağlamaya alışmış olan birisiyim”; *Sız üzığiz çiyeye yaratuçan iken* “Siz kendiniz vişne seven birisiymişsiniz” (Orta şive, Böri ağız); *Bizniñ hâliq bar nemeni tikşirüçen* “İnsanlarımız çok meraklıdır” (Orta şive, Minzele ağız); *Ul sawıtqa salma, balalar annan su içüçen* “O kaba koyma, ondan genellikle çocuklar su içerler” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Anıñ enisî şulay yöröp toruçan* “Onun annesi genellikle şöyle geziler yapar” (Orta şive, Glazov ağız).

-uçan biçimi isimleşmez, hâl, çoğul ve iyelik eklerini almaz. Ancak birinci şahıs ekleriyle kullanılır: *Min borçaqni yaratuçanmın* “Ben nohutu severim” (Orta şive, Böri ağız).

Olumsuz şeklinin olumsuzluk eki vasıtasıyla oluşmasına (*-ma-uçan > -me-üçen > -mewçen*) Tatar Türkçesi ağızlarında çok seyrek rastlanır (*iskitmewçen* “hayret etmeyen birisi”, *uylap tormawçan* “çok düşünmeyen birisi”, *sizdertmewçen* “içini belli etmeyen birisi”).

Olumsuzluk anlamı *tügîl* “değil” kelimesi yardımıyla ifade edilir:

min baruçan tügîl   bız baruçan tügîl

sin baruçan tügîl   siz baruçan tügîl

ul baruçan tügîl   alar baruçan tügîl

Örnekler: *Min tıgı caqqa bik kirtüçen tügîl çibinnî* “Ben o odaya sinekleri sokmam”; *Ul caqqa kişî baruçan tügîl* “Genellikle o tarafa halk gitmez” (Orta şive, Minzele ağız).

-uçan biçiminin asıl anlamı iş-eylemi şahıs veya nesnenin devamlı niteliği, istidadı olarak ifade etmektir: *Min indî bötön işni üzim işlerge caratuçan, kişî küzine qarap catuçan tügîl* “Ben bütün işi kendim yaparım, özgür birisiyim”; *Sin bit yuqqa-barğa da kiyüçen* “Sen ufak tefek şeylere de üzülürsün”; *Qura cilegî uraqqa töşkende gıne ölgirüçen* “Ahududu hasat başına yetişir”; *Min munçada ızaq catuçan tügîl* “Ben hamamda uzun uzun yıkanmam”; *Kişî öyinde min naçar yoqlawçan* “Kişi evinde ben uyuyamam”; *Suwıqtan başım awırtuçan* “Soğuktan başım ağrır”; *Ul alay ızaq uylap toruçan tügîl* “Genellikle uzun uzun düşünmez” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Gabdulla işten kiçin gıne qaytuçan* “Abdulla işten sadece akşam döner”; *Bizniñ hâliq cilek-cimiş satuçan tügîl* “İnsanlarımız çilek ve meyve satmazlar”; *Sin çeyni katı içüçen iken* “Sen koyu çayı seven birisiymişsin” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *İssî bulsa, bız sıyırmı öyde totuçanbız* “Sıcak olursa, biz ineği evde tutarız”; *Su yanında üskeç, bız balıqni bik yaratuçan* “Biz su yanında yetiştik, bundan dolayı balığı çok severiz”; *Alardan sorarğa*

kirek, alar bal satuçan “Onlardan sormak gerek, onlar her zaman bal satarlar”; *Bizniñ hâliq Qazanğa baruçan tüğil* “İnsanlarımız Kazan’a gitmezler” (Orta şive, Minzele ağzı).

Bul- (*bula, buldı, bulğan*) yardımcı fiiliyle birlikte gelip *-uçan* biçimi defalarca tekrarlanan, şahıs veya nesnenin değişmez özelliğini ifade eden birleşik biçimleri meydana getirir: *Ceyin terezeden çibin kırüçen bula* “Yazın pencereden sinek girer”; *İrten torsam, başım awırtuçan bula* “Erken kalksam, genellikle başım ağrır”; *Ul yıllarda hâliq malnı üzi öçön gine asırawçan buldı* “O zamanlarda halk hayvanı sadece kendisi için tutardı”; *Suğış waqıtında ul yaqqa yörüçen bulmadıq* “Savaş vaktinde o taraflara gitmezdik” (Orta şive, Minzele ağzı); *Çeçinñi alay tarama, alay tarasañ baş awırtuçan bula* “Saçlarını öyle tarama, öyle tararsan, başın ağrır” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Ul kişî bu cıllarda bizge kaytıp cırüçen buldı* “O insan bu yıllarda sık sık bize gelirdi” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Yukarıda belirtilen ağızlarda *-uçan* biçimi *idî* yardımcı fiili yardımıyla geçmiş zamanın şahıs ekleriyle çekilen analitik (birleşik) biçimini meydana getirir (*min baruçan idim, sin baruçan idin, ul baruçan idî* vs.).

-uçan biçimi Karaçay-Balkar, Özbek Türkçelerinde kullanılır. Karaçay-Balkar Türkçesinde ortaç işleviyle kullanılmasının dışında, bu biçim bildirme kipinin hiç bir zamana ait olmayan, defalarca yapılan eylemi ifade eden şimdiki zaman biçimi için temel olarak kullanılır (Urusbiyev 1963:123-125) ve eksiksiz örneklere sahiptir. Bu dilde *-uçan* biçimi enerjik şekilde ortaya çıkan nitelik, özellik, karakter, istidat anlamlarını ifade eden *kızıuçan* “öfkeci”, *unutuwçan* “unutkan” gibi sıfatları ve fiil kökenli isimleri meydana getirir (Kononov 1960: 151). Hakas Türkçesinde benzer *-çan* eki fiil köküne eklenerek gelecekte gerçekleşecek olan eylem ve hâl veya defalarca tekrarlanan eylem ve mutad hâl anlamlarını ifade eden gelecek zaman ortacını ve şahıs ekleriyle çekilen, defalarca tekrarlanan eylem anlamını ifade eden geçmiş zaman biçimini meydana getirir (Direnkova 1948: 73) Altay Türkçesinin Kumandı ağzında *-çın* biçimi geçmişte başlayan ve şimdiki zamanda devam eden eylemi ifade eder (Tadikin 1971: 102-103).

G. İ. Ramstedt *-çan* ekinin kökenini Çin ve Kore dillerindeki *çang* “usta” kelimesine bağlıyor (Ramstedt 1957: 117). A. N. Kononov *-çan, -çıl* eklerini *l:n* karşılığına dayanarak bir ekin fonetik türleri diye sayıyor (Kononov 1960: 151). Buna dayanarak Özbek Türkçesindeki *-(u)wçan* ve *-makçin* biçimlerini, yine Türkmen Türkçesindeki *-magçul* biçimini bir ekin yapısal türleri olarak saymaya eğilimlidir.

***

-uçan ortacının yayılış alanı sınırlıdır ve Orta diyalektin bazı ağızlarında yer alır. Bu biçim kullanılması zorunlu olan unsurlardan değildir ve Orta diyalektin çekirdek kısmında yer almaz. O, Tatar Türkçesi ağızlar sisteminin kenarında yerleşir. Onun kullanılış alanı (isoglossu) Mişer ve Sibiryâ Tatarları ağızlarında birdenbire daralır ve tamamıyla kaybolur. Yüklem işlevinde aktif şekilde kullanılmasına rağmen, *-uçan* biçimi şahıs eklerini düzenli şekilde almaz. Tatar Türkçesinin Orta diyalektinin ağızlarından başka *-uçan* biçiminin isoglossu Karaçay-Balkar Türkçesinden geçer. Burada o bildirme kipi biçimleri için temel olarak kullanılır. *-uçan* biçiminin meydana gelme alanı olarak genel Kıpçak birliği çağında mevcut olan diyalektleri göstermek mümkündür.

-ışlı (-ışlık) biçimi

-ışlı (-ışlık) ortacı Orta diyalekt için has olan özelliklerin biridir. Bu biçim Kazan ardı ağızları grubuna giren Saba-Mamadiş ağzında çok aktiftir. Onun kullanılış alanı Vyatka ve Kama nehirleri ardında yayılmış olan Tatar ağızlarını, özellikle Minzele ağzını ve Kama önü Tatarları ağızlarını kapsar. Böylece o, Tatarların Kama önünde yayılış yolunu göstermektedir. Tarihçilere ve etnograflara göre Kama nehri ardında

yaşayan Tatarlar genellikle şimdiki Tataristan'ın Kazan ardı bölgelerinden çıkan göçmenlerdir. Yayılış alanının merkezi Tataristan Cumhuriyeti'nin Mamadış, Alabuga, Tukay, Zey ve Egirci ilçeleridir. Bundan sonra o Tataristan'ın diğer doğu ilçelerine yayılır ve Başkurdistan'ın batı ilçelerindeki Tatar ağızlarında azalır. Bu biçimin dağınık kullanılışı Mişer diyalektinin Melekes ağzında kaydedilmiştir. Bu da Orta (Kazan Tatarları) diyalektin ağızlarının etkisi sonucu olarak anlatılır. Tataristan Cumhuriyeti'nin Tukay ilçesinde (eskiden Yar Çallı ilçesi) yukarıda gösterilen biçimle yanı sıra *-ışlık* biçimi de kullanılır.

Cümlede *-ışlı (-ışlık)* biçimi belirten ve yüklem işlevinde kullanılır. Belirten işlevinde *-ışlı* biçimi nesne veya şahsın "bir şeye yararlı olan" anlamındaki asıl özelliği, niteliği olan eylemi ifade eder: *Awılda bir öylenişli qızlar küşnmi* "Köyde evlenilebilecek kızlar hiç yok"; *Enilerniň üz yuwışlı maşinaları bar, kişige qarap toroşlı tügöl* "Annemlerin otomatik çamaşır makinesi var, başkalarına başvurmaya (ricada bulunmada) ihtiyaç yok" (Orta şive, Kama önü ağzı); *Östü yabışlı sawıtımnı elle qaya quydılar* "Üzeri kapaklı kabımı bilmem nereye koydular" (Orta şive, Minzele ağzı); *Unaltı kila çığışlı sarıq suydi etiler bız qaytqaç* "Dönmemize babalarımız on altı kilo gelen koyunu kestiler" (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Pı palapağıra tuğışlı yer iyen* "Bu diyarlarda çocuklar çok doğarmış" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-ışlı ortacı isimleşmez, iyelik eklerini almaz, hâl ve çoğul ekleriyle çekilmez, zaman anlamına göre ayrılmaz. *-ışlı (-ışlık)* biçimi kendi başına yüklem işlevinde kullanılırken zorunluluk, gereklilik veya olabirlik nüansları da katılan eylemi ifade eder. *-ışlı (-ışlık)* biçimindeki fiil şahıs eklerini almaz. Bu biçimi ifade eden eylem gramer bakımından genel şahsa aittir: *Anıñ işigü watılğan, anı mñe şulay itip kñe ilip quyişlı* "Onun kapısı kırılmış, işte onu sadece böyle asıp koymalı"; *Bizniň öyge barğanda küpür aşa çığışlı* "Bizim evimize gittiğin zaman köprüden geçmeli" (Orta şive, Kama önü ağzı).

-ışlı (-ışlık) biçimi nesne veya şahsın fiil kökünün ifade ettiği eylemi gerçekleştirmeye yararlı olduğunu belirtir: *Bürük alğanıyım, kara elı. – Kürdım, kiyişlik* "Bir şapka aldım, bakabilir misin (baksana)? – Gördüm, giyilebilir"; *Aş pişirgeniyim, aşap baq elı, aşaşlıq miken* "Çorba pişirmiştım, tadabilir misin (tatsana), yenilebilir mi?" (Orta şive, Kama önü ağzı).

-ışlı (-ışlık) biçimi edebî dilde *-irga* mastarına has olan eylemi yapma isteğini, teşviğini de ifade edebilir: *Qaytışlıy, armıyege gñe kitişli dip, uylap qaytam* "Dönerken, sadece askere gitmeliyim diye düşünerek dönmekteyim (döner dururum)"; *Bılay yörgeñçı, uqırğa gına kirişli* "Böyle yaşamaktansa, okumaya girmek daha iyidir" (Orta şive, Minzele ağzı).

Yüklem işlevinde *-ışlı (-ışlık)* biçimi en çok *tügöl* "değil", *idı* "idi" kelimeleri ile birlikte kullanılır.

Tügöl kelimesi ile beraber kullanılırken o eylemin gerçekleşemediğini ifade eder: *Kiçe bazardan it alğanıyım, aşaşlı da tügöl* "Dün pazardan et almıştım, yemek bile mümkün değil" (Orta şive, Kama önü ağzı); *İzlep-izlep qaradım sizniň cortno, tabışlı tügöl* "Aradım aradım evinizi bulmak mümkün değil" (Orta şive, Minzele ağzı).

Idı kelimesi ile beraber kullanılırken bu biçim geçmişte mutad şekilde gerçekleşen eylemi ifade eder: *İlık basu aşa qaytışlı idı, heziş anda su basqan* "Eskiden tarladan dönerlerdi, şimdi oraları su basmış"; *Suğış waqıtında qul bilen çeçişli idı* "Savaş vaktinde elle ekerlerdi" (Orta şive, Minzele ağzı).

-ışlı biçimi aşağıdaki birleşik biçimleri meydana getirir:

a) Şimdiki zaman biçimindeki *bul-* yardımcı fiiliyle (*bula*) beraber gelip eylemin zorunlu şekilde yapılmasını, gerekliliğini ifade eder: *Könner salqınaytuğa bara, qırğa çıqsañ, cılı kiyim alışlı bula* “Soğuklar yaklaşıyor, tarlaya giderken, kalın elbise almak gerek”; *Kece alsañ bit, anı gıl qarap toroşlı bula* “Keçi alırsan, ona her zaman bakmak gerek” (Orta şive, Kama önu ağız);

b) *bulsın* (*bulmasın*) yardımcı fiiliyle beraber gelip şahsı eylemin gerçekleştirmeye teşvik eden subjektif hedefi ifade eder: *Min enilerge munça salğanda eyttim, turı öyden kırışlı bulsın didim* “Hamamı yaparken, annelere oraya evden girilebilecek şekilde yapmalarını söyledim” (Orta şive, Minzele ağız); *Burañı yahşı işle, bürene çığıp kitışlı bulmasın* “Kütükten duvarları iyi yap, kütükleri dağılmasın” (Orta şive, Kama önu ağız);

c) *-ip, -gaç, -gaçınnan* ulaç ve şart kipi biçimindeki *bul* yardımcı fiiliyle beraber kullanılıp edebî dilde *-irga* mastarı için has olan eylemi yapma isteğini, niyetini ifade eder: *Belış pişirışlı bulgaç, ebi irte torğan* “Börek pişirmek istediği için nine erken kalkmış”; *Barısı da satışlı bulsa, alay kismes ul* “Hepsini de satmak istese, öyle kesmez” (Orta şive, Minzele ağız).

***

-ışlı (*-ışlık*) biçimi Tatar diyalekt sisteminin çekirdek unsuru değildir. O, özel ve genel ağız sistemlerinde bulunması zorunlu olmayan özelliklerinden biridir. Kelime türemesinde önemli yer tutmasına rağmen, Orta diyalektin sisteminde o kuvvetli unsur sayılmaz. Bu biçimin isoglossu Tatar Türkçesi ağızlarından başka Uygur ve Kırgız lehçelerinden geçer. *-ışlı* (*-ışlık*) biçimi arkaik *-ış* isim-fiili ve *-lı, -lık* ekleri temelinde meydana gelmiştir.

-ulı biçimi

Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş diyalektinde *-u, -ü* isim-fiili ve *-lı* (*-ulı*) yapım eki temelinde oluşmuş olan ortaç çok aktiftir. Bu biçime yine çeşitli derecede Orta diyalektin Berengi, Minzele, Kazan ardı ve Dağ ağızlarında rastlanır. Bu ağızlarda *-ulı* biçiminin kelime yapımı bakımından kullanılışı sınırlıdır ve bu ek sadece belirli bir grup fiile eklenir. Orta diyalektin diğer ağızlarında *-ulı* eki pasif anlamı ifade eden fiil temelli sıfatlarda kullanılır: *açulı* “açık”, *cıyulı* “toplanmış”, *ilül* “asılış” vs. Başkurdistan Cumhuriyeti’nin batı kısmındaki Tatar ağızlarında *-ulı* biçiminin kullanılması hissedilir derecede aktifleşir.

-ulı biçimi olduğu fiilin kökünde edilgen fiil ekinin olmamasına rağmen durum kategorisi veya pasif ortaçların anlamına sahiptir. Cümlede belirten ve yüklem işlevlerinde kullanılır.

Belirten işlevinde *-ulı* biçimi edilgen ortacı meydana getirip nesne veya şahsın sabit niteliğini ifade eder. Bu ortaç zaman anlamına sahip değil, çünkü *-ulı* biçiminin ifade ettiği özellik onun özünü, muhtevasını fiil kökünden anlaşılan eylemin sonucu olarak belirleyen sabit niteliktir. Belirten (atributif) işlevinde *-ulı* ortacı cümlede belirten olarak vazife görmektedir: *Yile girmegen, yile tsıqmağan tırılawlı bala* “Şımarık olmayan, uslu çocuk”; *Pır öylenül ulı Tömente toratı* “Bir evlenmiş oğlu Tümen’de oturmaktadır”; *Yıyulı pitsennerbıs töste qalıptı* “Hazırlanmış otlarımız kırdı kaldı”; *Pı yasularnı uğğalı tirenrek uğulı kiş gerek* “Bu yazıları okumak için bilgin insan gerek” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağız); *Çaqrulı kişilerigiz barmelle?* “Yoksa davet edilmiş kişilerin mi var?” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *İş küp şul, tarawlı iş* “İşi çokmuş, düzensiz bir iş”; *Bılarğa yarawlı bülegim yuq* “Bunlara uygun hediyem yok” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Monta öyül utınnarıbis par itı* “Burada istif ettiğimiz odunlarımız vardı”; *Yitmiş yeş aşulı qart pulsa ta, ketir yaman tügil* “Yetmiş yaş

geçmesine rağmen, hafızası kötüleşmemiş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Başta gelen ortaçlardan farklı olarak cümledeki işlevlerinin sınırlı olmasından dolayı *-ulı* biçimi isimleşmez, hâl ekleriyle çekilmez iyelik ve çoğul eklerini almaz.

Belirten vazifesinde geldiği zaman bu ortaç olumsuz şekilde seyrek kullanılır. Malzemelerimizde onun olumsuz şeklinin *-usız* ekiyle yapılması çok az örnekte kaydedilmiştir: *Tıñlausız pallar men qıynalayım* “Şımarık çocukları döverim”; *Qesir qarawsız paşlıqlar ken awıllarta* “Şimdi köylerde bakımsız kalmış ihtiyar kadınlar çokmuş” (Sibirya Tatarları Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Etilerimniñ sanawsız malları barıy* “Babamın sayısız hayvanları vardı”; *Bigrek qarawsız indı Nuraniye bır de bırıp çığarmıy* “Nuraniye çok uslu, hiçbir zaman reddetmez” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Tuylarına çaqırusız kişiler de kilgen di* “Düğünlerine davet edilmeyen insanlar da gelmişmiş” (Orta şive, Berengi ağzı).

Olumsuzluk anlamı bazen *tügıl* “değil” kelimesi yardımıyla ifade edilir: *Tıñlawlı kişı tügıl ul* “O, direngen birisidir” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Tsakıruılı qunaqlarım tügıl qıy* “Davet ettiğim misafirler değil ya” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-ulı ortacı en çok yüklem işlevinde kullanılır ve eylemi değişmez nitelik ve gerçekleşen olayın sonucu olarak gösterir. Bu durumda o, *iken, imiş* vb. yardımcı fiilleri ile beraber kullanılır: *Anta palıq küp pulatı, min kışın partım, palıq külniñ iñsinte posta öyüli yatatı* “Orada balık çok oluyormuş, ben oraya kışın gittim, balık buz üzerinde yığın yığın yatıyordu”; *Setsere anta urawlı yöriytı* “Şeceresi kesilmiştir” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Qapqa monda açulı torğan* “Kapı açık olmuş” (Orta şive, Börı ağzı).

Orta diyalektin bazı ağızlarında *-ulı* biçiminin ifade ettiği mutatlılık anlamına zorunluluk ve gereklilik nüansları da karışır: *Ristoranda su da tülewli* “Yemekhanede su da paralı”; *Tilifunğa umbiş tiyın salıp söyleşüli* “Telefondan konuşmak için on beş kapık koymalı” (Orta şive, Minzele ağzı). Bu biçim belirsiz eylemi ve sonuçluluk anlamını ifade eden ve *-ğan* belirsiz geçmiş zaman biçimine yakın olan geçmiş zaman biçimine temel olarak kullanılır. Ama *-ulı* biçimi şahıs ekleriyle çekilmez: *Ul etris minim plaknutta yazulı* “O oyuncu not defterime yazılmıştır”; *Minin tepterte ul keller parsı da terkewli* “Defterimde o olaylar hepsi de kaydedilmiştir”; *Anta par yöрте küpır işlewli* “Orada her yerde köprüler yapılmıştır”; *İrtin parsam, ul indı torowlı* “Sabah gelsem, o kalkmış olur artık” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Min tuyğa deşüli bit eli bu atnada* “Ben bu haftada düğüne çağırılmışım” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

Yukarıda gösterilen bütün ağızlarda da *-ulı* biçimi *bul* (*bulır, bulğan, bulsa, bulsın*) yardımcı fiiliyle beraber kullanılıp çeşitli anlamlara sahip olan birleşik biçimleri meydana getirir: *Anın malayı öylenüli pulır* “Onun oğlu galiba evlidir”; *Pisnikilerde palıq satulı pulır* “Bizimkilerde satış için balık olmalıdır” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı); *Eybırleri saqlawlı pulsın* “Eşyalarını korusunlar” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

İdi yardımcı fiiliyle beraber gelip *-ulı* biçimi mutat ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemi ifade eder: *Suğış waqıtlarda küteriıp simene apqaytulı ıy* “Savaş vaktinde tohumluluk buğdayı omuzlarımızda taşıyorduk” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

İdi yardımcı fiili şahıs ekleriyle çekilir:

min çağırulı idim	bız çağırulı idik
sin çağırulı idin	sız çağırulı idigiz
o çağırulı idi	alar çağırulı idi

-ulı (-ılı) biçimi hem Kıpçak lehçelerinde, hem de Oğuz lehçelerinde kullanılır. İ. V. Sevortyan'ın (gözlemlerine göre Oğuz lehçelerinde *-ulı (-ılı)* ekiyle yapılan biçimler Kıpçak lehçelerine göre daha çoktur (Sevortyan 1966: 205). *-ulı* biçimi Orta Asya'daki Kıpçak lehçelerinde belirli bir yayılış alanına sahiptir (Blagova 1976: 68). Kazak Türkçesinde o hem belirten işlevinde, hem de yüklem işlevinde kullanılır. Yüklem işlevinde kullanıldığında Batı Kazakistan'daki Kazak ağızlarında eylemin belirsizliğini ifade eden geçmiş zaman biçimini meydana getirir (Blagova 1976: 68). *-ulı* biçimi Kazak Türkçesinde modal biçimleri de oluşturabilir. Kazak Türkçesinin bazı ağızlarında *-ulı* eki sadece geçmiş zaman eki olarak ve sadece üçüncü şahıs biçiminde kullanılır. Bu durumda başka şahıs eklerini almaz ve yardımcı kelimelerle birlikte kullanılmaz (Amanjolov 1959: 82). Karakalpak Türkçesinde bu biçim geçmişte olan eylemi belirtir (Baskakov 1952: 445). Aynı anlamlarda Karaim ve Uygur lehçelerinde kullanılır (Baskakov 1982: 68). Özbek Türkçesinde bu biçim az kullanılır.

Belirten anlamında bu biçim (*-uglı, -ıgılı, -gılı*) Mahmut Kaşgari tarafından çoğunlukla yüklem işlevinde kaydedilmiştir (Tenişev 1963: 208). Doğu Türkistan'da bulunan metinlerde bu ortaç geniş fonksiyonlara sahiptir (Şçerbak 1961: 140).

-ulı (-ıgılı) şimdiki zaman ortacı işlevinde eski Uygur Türkçesinde kullanılır. Ona "Kutadgu Bilig" ve "Tefsir"de (Tenişev 1953: 7) ve diğer XI-XII yy. Türk anıtlarında da (Nigmatov 1978: 18) rastlanır.

Demek ki belirten anlamı *-ulı* biçimi için eski çağlardan beri görülmektedir. Onun Tatar Türkçesi ağızlarında belirten işlevinde ve anlamında kullanılması Türk lehçeleri tarihi için dikkat çekici bir olaydır.

J. Deny *-ulı (-ılı)* biçimini *-ı* ekinden ve *-ı* edilgen çatısı ekinden oluşan edilgen ortaç olarak gösteriyor. İ. V. Sevortyan edilgen anlamını *-ulı* biçimi *-ılı* eki sayesinde alıyor diye sayıyor (Sevortyan 1966: 267-288). N. Z. Gadciyeva *-ulı* biçiminde *-ı* biçimli eski ortacın izini görüyor. Ona göre, bu biçimin ortaç özelliğine sahip olmasına onun ifade ettiği belirsiz geçmiş zaman anlamı işaret eder (Gadjiyeva 1976: 44-45).

Yukarıda anlatılan malzeme (örnekler) *-ulı* biçiminin arkaik (eski) ortacın bir parçası olduğunu gösteriyor. O, birincil niteliklerini koruyup bildirme kipi biçimleri için temel olmuştur.

***

-ulı biçimi Sibiryaya Tatar ağızlarının çekirdek kısmında yer alır. Orta diyalekte sistemin kenarında yerleşir ve belirli ağızlar içinde kullanılan zayıf biçimlerden biridir. *-ulı* biçimi isoglossunun merkezi Tobol-İrtiş diyalektidir, bundan sonra o çeşitli derecedeki titreşim alanlarını meydana getirip batıya geçer ve Mişer ağızlarının yayılış sınırlarında kaybolur. *-ulı* biçiminin kullanılmamasıyla Mişer diyalekti Tatar Türkçesinin diğer ağızlarından ayrılır. *-ulı* biçiminin Sibiryaya Tatarları ağızlarında aktif şekilde kullanılmasının belirli bir gerekçesi vardır. Onun yayılış alanının sınırları Altay, Hakas lehçelerinden geçer ve Kazakistan'ın Türkmenistan'a kadar olan bütün batı ve güney-batı kısımlarını kapsar (Gadjiyeva 1975: 32). Sonra o, birincil anlamlarıyla Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerine geçer. Türk lehçeleri sisteminde *-ulı* biçiminin merkezi olarak Kazak Türkçesi sayılmalıdır. Eski anıtlardaki yazılara göre eski çağlarda *-ulı* biçiminin Orta Asya'daki bütün Türk lehçeleri için de has olduğu hakkındaki fikir öne sürülebilir.

-ırday (-ırdıy) biçimi

-ırday (-ırdıy) ikincil ortacı Kasım, İçkin, Safakül, Zlatoust, Minzele, Başkurdistan'ın batı ilçelerindeki Tatar ağızlarında kullanılır. Ona Mişer diyalektinin bazı ağızlarında da rastlanır. Yine *-ırday* biçimi Sibiryaya Tatarlarının Tobol-İrtiş

diyalektinde de kullanılır. Orta (Kazan Tatarları) diyalektin Zlatoust ağzında (Hayrutdinova 1980: 7-8) ve Mordva Cumhuriyetindeki Mişer ağzlarında (Borhanova 1962: 162) onun *-ırdıy*, *-ırdıy* biçimi de kaydedilmiştir.

-ırdıy (*-ırdıy*) ortacı *-ır* ekli arkaik kökten ve *-day* benzetme ekinden oluşur. Bu ek yardımıyla doğu-Türk lehçelerinde bir takım ortaçlar meydana gelmiştir.

-ırdıy biçimi cümlede belirten, tümleç ve yüklem işlevlerinde kullanılır. Belirten işlevinde o nesne veya şahsın eylemi gerçekleştirmek için kabiliyetli ve işe yararlı olduğunu ifade eder: *Bızdı anar'a yararday 'ız yu'* "Bizde onun hoşuna gidebilecek kız yok" (Orta şive, Kasım ağzı); *Bızde sülep yazdırırdıy kişı yuq şul* "Maalesef bizde konuşturup yazdırılabilecek kişi yok" (Orta şive, Böri ağzı); *Andıy yazularnı uqırday kişiler bıtıp bara* "Öyle yazıları okuyabilecek kişiler yavaş yavaş bitmektedir" (Orta şive, Minzele ağzı); *Ul işnı buldırırdıy yığıtlar bar bızde* "Bizde o işi yapabilecek yığitler vardır" (Orta şive, İçkin ağzı); *Asrarday kişiler bulsa, uylamıy da birem* "Besleyebilecek kişiler varsa (tavşanları) hiç düşünmeden veririm" (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Parırtay uyıgıs pulsa, kürsetırım* "Gidecekseniz, gösteririm" (Sibiryaya Tatarları, Tobol-Irtiş şivesi, Batakılık tarafı ağzı).

-ırdıy biçimi sık sık iyelik ve çoğul eklerini, *-nıñ* ve *-i* hâllerinin eklerini alıp işimleşir. Özne işlevinde o eylemin şahsını, hâl eklerini aldığı zaman nesnesini ifade eder: *Bırer veğde iterdeyı kilıp çıqmasmı elı* "Belki vadedebilecek birisi çıkar" (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Anıñ tawıq bulırdıyın kalhuz da satmay, etes bulırdıyın ğına sata* "Kolhoz tavuk olacaklarını (civcivleri) satmaz, sadece horoz olacaklarını satar" (Orta şive, Minzele ağzı); *Qız alıp kilgen eybırlerden ilırdıyın ile, yeyırdıyın yeye* "Kız kendisiyle getiren eşyaların asılacaklarını asar, yayılacaklarını yayar"; *Bulırdıyınıñ balta totudan uq bilgıl* "Yapabilen elinde baltayı nasıl tuttuğundan belli olur"; *Alırdıyını ala, qalırdayı qala* "Alınabileceği alır, bırakılacağı bırakır" (Orta şive, Minzele ağzı).

-ırdıy ortacının olumsuz şekli *-mastay* (*-mas* + *-tay*) eki yardımıyla yapılır: *Bulmastay kişige hot eyt, hot eytme* "Budalaya ne söyledin, ne söylemedin" (Orta şive, Minzele ağzı); *Almastayların monda kitirme* "Alınmayacak olanları buraya getirme" (Orta şive, İçkin ağzı).

Modal kelimeler ile beraber gelirken *-ırdıy* biçimi aktif şekilde yüklem işlevinde kullanılır.

Tügıl "değil" kelimesi ile birlikte aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Eylemin mümkün olmadığını: *Kismeknı bir de saqlarday tügıl, qırğaqşıp bıte* "Ağaç fıçıyı saklamak hiç mümkün değil, hep birden kurur" (Orta şive, İçkin ağzı); *Kura cileğın küçırıp utırtırdıy tügıl, qırıy* "Ahududuyu başka yere dikmek mümkün değil, kurur" (Orta şive, Kazan ardı ağzı);

b) Nesnenin eylemi gerçekleştirmek için gerekli olan niteliğinin veya özelliğinin eksikliğini: *Bu almalarını aşarday tügıl, bigrek açı* "Bu elmaları yemek mümkün değil, çok ekşidirler" (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Kimelerı kiterdey tögıl, uwalğan* "Gemileri kalkmaya hazır değil, arızalıdır" (Orta şive, İçkin ağzı);

c) Şahsın eylemi yapmaya niyetinin olmadığını: *Bu Ğalimeniñ qızın alırdıy tügıl ahırısı* "Onun Galime'nin kızıyla evlenmeye niyeti yok galiba" (Orta şive, Minzele ağzı); *Bılar bir de işke çığarday tügıl* "İşe çıkmaya niyetleri yok galiba" (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

-ırdıy biçimi aşağıdaki anlamları ifade eden birleşik biçimleri meydana getirir:

a) Şahsın eylemi yapma niyetini, emelini, azmini, isteğini. Bazen bu anlama benzeme nüansı karışabilir: *Ul hat yazarday buldımı monda?* "Buraya mektup

yazacağına karar verdi gibi mi?"; *Uramğa çığasım kile, süleşip utırırday bılam, helim gine cuq* "Sokağa çıkmak istiyorum, oturabilir ve konuşabilirim gibi, ama hâlim yok" (Orta şive, Minzele ağız); *İtsqaya parmastay pulf kittim* "Hiçbir yere gitmemeye karar verdim" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağız);

b) Eylemin gerçekleşme tarzını: *Minim başımını aşarday bulıp qayttı bu* "Başımı koparmak isteğiyle döndü" (Orta şive, İçkin ağız);

c) Niyet nüansı karışan şart anlamını: *Yangır yawmastıy bılsa bigin piçenge barabız* "Yağmur yağmasa, bugün ot biçmeye gideriz" (Orta şive, Krasnoufimsk ağız); *Toroday bulsaq, yort alırbız* "Yaşayacak olursak, ev alırız" (Orta şive, Dağ tarafı ağız).

***

-ırday (-ırdıy) ikincil ortacı Tatar Türkçesinin ağızlar sisteminde kullanılması zorunlu olan unsurlardan biridir, çünkü ona bütün ağızlarda da rastlanır. Bundan dolayı *-ırday* biçimi ağızlar sisteminin çekirdek kısmında yer alır. *-ırday* biçiminin isoglossu Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumuk Türk lehçelerinden geçer. Tatar Türkçesi ağızlarında *-ırday* ortacı *-ır* ekli arkaik ortaçtan ve *-day* benzetme ekinden son zamanlarda oluşan biçimdir. Bu biçimde *-ır* ekli başlangıç temelin anlamı, yani eylemin yakın gelecekte gerçekleşme olanağı anlamı korunmuştur.

KAYNAKLAR

- ALKAYA, Ercan, (2008), **Sibirya Tatar Türkçesi**, Ankara.
- AMANJOLOV S., (1959), **Voprosı Dialektologii i İstorii Kazahskogo Yazıka**, Alma Ata.
- ARSLANOV L. Ş., (1966), **Tatarskiye Govorı Pravoberejnih Rayonov Tatarskoyı Çuvaşskoy ASSR**, Avto-ref. diss., Kazan.
- AZİMOV P., AMANSARIYEV DJ., SARIYEV K., (1966), "Turkmenskiy Yazık", **Yazıki Narodov SSSR. T. 2. Tyürkskiye Yazıki**, Moskva.
- BASKAKOV G. F. (1982), **Tyürkskoyo Skloneniye v Arealno-İstorikskom Osveçşenii**, Moskva.
- BASKAKOV N. A., (1952), **Karakalpanskiy Yazık. Fonetika i Morfologiya**, T. 2, ç. 1., Moskva.
- BLAGOVA G. F., (1976), "İmena deystviya v tyürkskih yazıkah sredneaziatskogo regiona", **Tyürkologičeskiye İssledovaniya**, Moskva.
- BORHANOVA N. B., (1962), "Tatar tilinin Mordva ASSR territoriyesinde taralgan söyleşleri turında", **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan.
- BURGANOVA N. B., (1955), "Osobennosti govora tatar nagornoy storonı TASSR", **Materialı po Tatarskoy Dialektologii** (1962), Kazan.
- DIRENKOVA A. P., (1948), **Grammatika Hakaskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**, Abakan.
- GADJİYEVA N. Z., (1973), **Osnovniyı Puti İstorikçeskogo Razvitiya Sintaksičeskoy Strukturi Tyürkskih Yazıkov**, Moskva.
- GADJİYEVA N. Z., (1975), **Problemi Tyürkskoy Arealnoy Lingvistiki. Sredneaziatskiy Areal**, Moskva.
- Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka** (1971), Baku.

HAYRUTDİNOVA, (1985), Govor zlatoustovskih tatar, **Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk**, Alma-Ata.

İŞBULATOV N. H., (1959), "Morfologičeskiyi osobennosti kazmaşevskogo govora", **Başkirskiy Dialektologičeskiy Sbornik**, Ufa.;

KAYDAROV A. T., (1966), "Uygurskiy (Novouygurskiy) yazık", **Yazıki Narodov SSSR. T.2. Tyürkskiye yazıki**, Moskva.

KONDRATYEV V. G., (1970), **Oçerk Grammatiki Drevnetyürkskogo Yazıka**, Leningrad.

KONONOV A. N., (1956), **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**, Voskva-Leningrad.

KONONOV A. N., (1960), **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnog Yazıka**, Moskva-Leningrad.

MAHMUTOVA L. T., (1969), "Nekotoryi itogi i problemi issledovaniya tatarskih dialektov", **Razvitiye Filologičeskih i İstoričeskih Nauk v Tatarii**, Kazan.

MAKSYUTOVA N. H., (1976), **Vostoçny Dialekt Başkirskogo Yazıka**, Moskva.

Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka (1957), Çeboksarı.

MİRZOYIV G. İ., (1965), **Priçastiye v Sovremennom Azerbaydjanskom Literaturnom Yazıke**, Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk, Baku.

NADJİP E. N., (1960), **Sovremenniy Uygurskiy Yazık**, Moskva.

NİGMATOV H. G. (1978), Morfologiya Yazıka Vostoçno-Tyürkskih Pamyatnikov XI-XII Vekov (Po Materialam Soçineniy Yusufa Balasagunskogo, Mahmuda Kaşgarskogo, Ahmeda Yugnaksakogo), Avtoref. diss. ... d-ra. filol. Nauk, Baku.

ORUZBAYEVA B. O., (1955), **Formı Proşedşego Vremeni v Kirgizskom Yazıke**, Frunze.

POKROVSKAYA L. A., (1964), **Grammatika Gagauzskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**, Moskva.

RAGİMOV, M.Ş., (1966), "İstoriya Formirovaniya Nakloneniya Glagola v Azerbaydjanskom Yazıke", Avtoref. diss. ... d-ra. filol. nauk, Baku.

RAMSTEDT G. İ., (1957), **Vvedeniye v İzuçeniye Altayskih Yazıkov**, Moskva-Leningrad.

SAURANBEV S., SARIBAYIV Ş, (1958), Kazahskaya dialektologiya, **Voprosi Dialektologii Tyürkskih Yazıkov**, Baku.

SEVORTYAN E. V., (1966), "Kırmsko-tatarskiy yazık", **Yazıki Narodov SSSR, T.2. Tyürkskiye Yazıki**, Moskva.

Sovremenniy Kazahskiy Yazık, (1962), Alma-Ata.

ŞERBAK A. M., (1961), **Grammatičeskiy oçerk yazıka tyürkskih tekstov X-XIII vv. iz vostoçnogo Turkestana**, Moskva-Leningrad/

TADIKİN V. N., (1971), **Priçastiye v Altayskom Yazıke**, Gorno-Altaysk.

TENİŞEV E. R., (1953), **Grammatičeskiy Oçerk Drevneuygurskogo Yazıka po Soçineniyu "Zolotoy Blesk"**, Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk, Leningrad.

TENİŞEV E. R., (1963), "Ukazatel grammatičeskih form k "Divanu tyürkskih yazıkov" Mahmuda Kaşgarskogo", **Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya. Trudi İnstituta Yazıkoznaniya AN Kaz SSR**, Alma-Ata.

TENİŞEV E. R., (1976), **Stroy Salarskogo Yazıka**, Moskva.

TENİŞEV E. R., (1976), **Stroy Sarı-Yugorskogo Yazıka**, Moskva.

URUSBİYEV İ. H., (1963), **Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke**, Çerkessk.

YUSUPOV F., (20013), **Tatar Şive Dilinin Morfolojisi**, Elaziğ.

YUSUPOV F. Y., (1985), **Neliçniy formı glagola v dialektah Tatarskogo yazıka**, Kazan.

YUSUPOV F. Y., (1986), **İzüçeniye Tatarskogo Glagola**, Kazan.

ZALYALETDİNOV L., (1952). **Sredniy Dialekt Tatarskogo Yazıka**, Avto-ref. diss. ... dokt. filol. nauk, Kazan.